

Ömer Sadıker, Doç.Dr.

1980 yılında Adana'da doğdu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2010). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Abdülhay Leknevi Hayatı, Eserleri ve el-Ecvibetü'l-Fadile Adlı Eseri Özelinde Hadisçiliği" başlıklı teziyle yüksek lisansını (2014), "Ebû Şekür es-Sâlimî'nin Kelam Anlayışı" adlı teziyle doktorasını (2019) tamamladı. 2020 yılında doktor öğretim üyesi, 2024'te doçent oldu. Halen Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 1220
İSAM Yayınları 261
İlmi Araştırmalar Dizisi 104
© Her hakkı mahfuzdur.

SÂLİMÎ'NİN KELAM ANLAYIŞI

Ömer Sadıker

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın editörü Binazir Haşimzade, Hanife Kutgi
İmla-Bibliyografya İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin
Redaksiyon Metin Yurdagür, Metin Karabaşoğlu
Tasarım Ender Boztürk (iç), Hasan Hüseyin Can (kapak)

Bu eser
TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
Erken Klasik Dönem Projesi kapsamında yayımlanmıştır.

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 01.09.2022 tarihli ve 2022/05 sayılı
kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Aralık 2024
ISBN 978-625-428-386-4

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Cadde, No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

Sâlimî'nin kelam anlayışı / Ömer Sadıker. İstanbul ; Ankara : İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ; Türkiye Diyanet Vakfı, 2024.
403 s. ; 23,5 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 1220. İSAM Yayınları ; 261. İlmi Araştırmalar Dizisi ; 104)
Kaynakça ve dizin var.
ISBN 978-625-428-386-4

İçindekiler

Kısaltmalar 9

Önsöz 11

Giriş 13

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı 13
2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları 20
3. Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Kimliği 25
4. Sâlimî'nin Yaşadığı Dönemde Sosyokültürel Durum 32
5. Sâlimî'nin Dinlere ve İslam Mezheplerine Bakışı 36

Birinci Bölüm

BİLGİ 61

1.1. Bilginin Kaynakları 64

1.1.1. Akıl 65

1.1.1.1. Aklın Mahalli 69

1.1.1.2. Aklın Niceliği ve Niteliği 70

1.1.1.3. Aklın Yeterliliği ve Sınırlılığı / Çocukların Durumu 75

1.1.1.4. Aklın Faydası ve Zevali 79

1.1.1.5. Akıl-Bilgi İlişkisi 80

1.1.1.6. Aklın Hüccet Oluşu 83

1.1.1.7. Aklın Zorunluluk Oluşturması 90

1.1.1.8. Akıl ile İlim Arasındaki Efdaliyet Problemi 93

1.1.1.9. Akıl Sahibi Mükellef Varlıkların Üstünlüğü 94

1.1.1.10. Hüsün ve Kubhun Bilinmesinde Aklın Rolü 99

- 1.1.2. Duyular 103
- 1.1.3. Haber 104
- 1.1.4. İlham 105
- 1.2. Bilginin Çeşitleri 106

İkinci Bölüm

ALLAH'IN VARLIĞI VE SIFATLARI 111

- 2.1. Sâlimî'nin Varlık Anlayışı 113
 - 2.1.1. Temel Kavramlar ve Tanımlar 117
 - 2.1.2. Mizaç ve Tabiatın Hudûsü 123
 - 2.1.3. Göksel Cisimler ve Meteorolojik Olayların Hudûsü 130
 - 2.1.4. Ruhun ve Hareketin Hudûsü 136
- 2.2. İsbât-ı Vâcib 140
 - 2.2.1. Âlemin Hudûsü 140
 - 2.2.2. Allah'ın Varlığı ve Birliği 145
- 2.3. Allah'ın Sıfatları 160
 - 2.3.1. Zat-Sıfat İlişkisi 160
 - 2.3.2. Sıfatların Tasnifi ve Ezeliliği 165
 - 2.3.3. Allah'ı İsimlendirme Meselesi 179
 - 2.3.4. Kelam Sıfatı ve Halku'l-Kur'an 183

Üçüncü Bölüm

İNSAN FİİLLERİ 189

- 3.1. Fiillerin Yaratılması 191
- 3.2. İstitâat ve Tefviz 196
- 3.3. Emirlerin ve Yasakların Mahiyeti 207
- 3.4. Aslah Prensibinin Reddi 208
- 3.5. Teklif ve Takat 210
- 3.6. Tövbe, Dua ve Sadaka 216
- 3.7. Saadet-Şekavet 220
- 3.8. Ecel ve Rızık 227

Dördüncü Bölüm

NÜBÜVVET 231

- 4.1. Nübüvvetin İmkânı 233
- 4.2. Peygamberlerin Masumiyeti 236
- 4.3. Mucize ve Kur'an 238
- 4.4. Hz. Muhammed'in Peygamberliği 246
- 4.5. İsrâ-Miraç 249
- 4.6. Nübüvvet ile İlgili Diğer Meseleler 252

Beşinci Bölüm

AHİRET 259

- 5.1. Kabir Hayatı ve Suali 262
- 5.2. Ölümden Sonra Diriliş 266
- 5.3. Mizan, Sırat, Kitap ve Hesap 267
- 5.4. Şefaât ve Fidâ 269
- 5.5. Melek, Cin ve Şeytanların Ahiretteki Durumu 272
- 5.6. Cennet ve Cehennem 275
- 5.7. Cennet Nimetlerinin Niceliği 281
- 5.8. Allah'ın Ahirette Görülmesi 282

Altıncı Bölüm

İMAN 289

- 6.1. İman-Bilgi İlişkisi 291
- 6.2. İmanın Tasnifi 294
- 6.3. İmanın Mahiyeti 298
- 6.4. İman-Amel İlişkisi 304
- 6.5. İman-İslam İlişkisi 306
- 6.6. İmanın Artması ve Eksilmesi 309
- 6.7. Büyük Günah Meselesi 312
- 6.8. İmanda İstisna ve Şüphe 317
- 6.9. Misak 320
- 6.10. İmanın Yaratılmışlığı, Yeri ve Bekası 324

Yedinci Bölüm

HİLAFET 329

7.1. Hilafetin Hükmü ve Dört Halife 331

7.2. Muâviye'nin İsyanı 342

7.3. Hz. Hüseyin'in Şehadeti 346

7.4. Abbâsiler'in Hilafeti 350

Sonuç 359

Kaynakça 365

Dizin 399

Kısaltmalar

a.mlf.	aynı müellif
b.	bin, ibn
bk.	bakınız
DİA	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	editör
haz.	hazırlayan
H.z.	Hazreti
krş.	karşılaştırınız
Ktp.	Kütüphanesi
m.ö.	milattan önce
nr.	numara
nşr.	neşreden
ö.	ölüm tarihi
s.	sayfa
sad.	sadeleştiren
sy.	sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	tercüme eden, çeviren
ts.	tarihsiz
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
v.dğr.	ve diğerleri
vr.	varak
y.y.	yayın yeri yok

Önsöz

Hanefî-Mâtürîdî geleneğine mensup âlimlerin eserlerinin pek çoğunun günümüze ulaşmadığı; ulaşanların ise tarihî süreçte ihmal edildiği bilinmektedir. Mâverâünnehir bölgesinin dönemin yönetim merkezine uzak olması, siyasi otorite ile arasındaki mesafe ve istilalar sonucunda oluşan kültürel yıkımların bu durum üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Ebû Hanîfe'nin eserlerine ek olarak hem İmam Mâtürîdî hem de "Mâtürîdî geleneği" içinde yer alan düşünürler üzerine son dönemde artan çalışmalar, memnuniyet verici bir yoğunlukla devam etmektedir. Bu hareketlilik asırlardır göz ardı edilen Hanefî-Mâtürîdî anlayışının bir İslam düşüncesi yorumu olarak açığa çıkarılmasına katkı sağlayacak; böylece hem İslam düşüncesinin çeşitliliği ortaya konulmuş hem de fikrî devamlılık sağlanmış olacaktır.

Bilimsel konuların tarihî bir arka plana sahip olduğu; bu konuların ortaya çıktığı tarihsel doku, siyasi atmosfer ve ilmî zemin bilinmeden doğru yorumların yapılamayacağı bilinmektedir. Özellikle sınırlı verilere dayalı araştırmalarda bu durum daha da önem arz etmektedir. Bu çalışmada günümüze ulaşan tek eseri üzerinden Sâlimî'nin kelimî kimliğini belirlemek için, onun görüşlerini benzerleri ve karşıtları ile karşılaştırma yöntemi tercih edilmiştir.

Hanefî-Mâtürîdî bir kelimacı olan Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin kelim anlayışını tespit etmek üzerine kurgulanan bu araştırma, onu tanıtmaya, düşünce ve görüşlerini açığa çıkarmaya amacını gütmektedir. Sâlimî'nin eserinde temas ettiği yerlerin Türkler'in ata yurdu olan Türkistan bölgesi olması ve Türk-İslam anlayışının bu topraklarda gelişen

Hanefî-Mâtürîdî geleneğine dayanması, bu geleneğin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlama düşüncesini güçlendirmektedir. Bu nedenle Sâlimî ve eseri *et-Temhîd* üzerine araştırma yapılması gerekli görülmüştür. Bu düşünce eşliğinde, Sâlimî'nin hangi milliyete mensup olduğu konusundaki değerlendirmelerin yanı sıra, yaşadığı dönemin dinî ve sosyokültürel şartlarının onun görüşlerinin fikrî alt yapısı üzerindeki etkilerine de yer verilecektir.

Uzun süre ihmal edilmiş bir düşünce geleneğinin önemli bir temsilcisi olan bir âlimin kelam anlayışını ortaya koyan çalışmamızın, Hanefî-Mâtürîdî kelam literatürüne katkı sağlayacağını ve bu alandaki mevcut araştırmalara yeni açılımlar kazandıracığını umuyoruz.

Bu kitap, 2019 yılında tamamladığımız “Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Kelam Anlayışı” başlıklı doktora tezimize dayanmaktadır. Bilimsel bir çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişinin katkısı olduğu gerçeğiyle, öncelikle konu seçiminde ve çalışmanın her aşamasında görüşlerinden istifade ettiğim Prof.Dr. İsmail Şık, Prof.Dr. İbrahim Kaplan ve Prof.Dr. Fatih Yahya Ayaz hocalarıma müteşekkirim. Yazmalar ve taş baskı eserler üzerine yürütülen zahmetli çalışmalar sırasında, hem eserin tashihli bir versiyonuna ulaşmamı sağlayan hem de rehberlik yapan Prof.Dr. Sönmez Kutlu'ya, değerli görüşleriyle çalışmaya katkıda bulunan Prof.Dr. Şaban Ali Düzgün ve Prof.Dr. Hülya Alper'e, ayrıca redaksiyon hususunda özveriyle yardımcı olan arkadaşlarıma teşekkür ederim. İlim yolculuğumda desteğini esirgemeyen babama, bu sürecin zorluklarını benimle birlikte sabırla paylaşan eşim Betül Hanım'a, kızım Erva ve oğlum Bera'ya da minnettanım. Son olarak, araştırmamı SDK-2016-5458 ID'li doktora tez projesi ile destekleyen Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne de teşekkürü bir borç bilirim.

Ömer Sadıker

Adana 2019

Giriş

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Bu çalışma, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb es-Sâlimî el-Keşşî¹ el-Mühtedî'nin (ö. 6/12. asrın ilk çeyreği [?]) kelim anlayışını ele almaktadır. Ebû Şekûr es-Sâlimî, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) düşüncelerini merkeze alan ve tarihsel süreçte Mâtürîdî (ö. 333/944) ve takipçilerinin katkılarıyla gelişmiş Hanefî-Mâtürîdî düşünce sistemine mensup bir kelimcidir. Bu mensubiyeti klasik ve güncel çalışmalarda da atıflar konusu olmuştur.² Ancak günümüze ulaşan *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd* adlı eseri çerçevesinde görüşleri ve kelim anlayışı, ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde araştırılmamıştır. Bu nedenle, çalışmamızda temel kaynaklara dayalı olarak Sâlimî'nin kimliği, yaşadığı dönemdeki siyasi ve sosyokültürel atmosfer, mezheplerle ilgili değerlendirmeleri ve kelim anlayışı bütün yönleriyle tahlile konu edilmiştir.

1 Yavuz, "Ebû Şekûr es-Sâlimî" maddesinde Sâlimî'nin künyesini Leysî olarak vermiş, "Leysî şeklindeki nisbesini (*et-Temhîd*, vr. 1^b) Kâtib Çelebi yanlışlıkla Keşşî diye kaydeder (*Keşfü'z-zunûn*, I, 484)" şeklindeki açıklamayla da Keşşî'nin hatalı kaydedildiğini belirtmiştir. Oysa araştırmalarımız neticesinde kanaatimiz doğrusunun Keşşî olması yönündedir. Kitabımızın künyelerinin ele alındığı yerde neden Keşşî olması gerektiğinin detaylı izahı yapılmıştır. Bu durumda Kâtib Çelebi'nin Keşşî tespitinin doğru bir tespit olduğu da belirtilmelidir.

2 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 74; Kutlu, "Timur Dönemi ve Sonrası Kelâmî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları", s. 9-10; Yavuz, "Ebû Şekûr es-Sâlimî", s. 374-377; a.mlf., "Ebû Şekûr es-Sâlimî ve Başlıca Kelâmî Görüşleri", s. 15; Rudolph, "Abû Shakûr al-Sâlimî", s. 32^b-33^b; Kılavuz, "Yeni Bir Neşri Vesilesiyle Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin *et-Temhîd*'ine Dair Notlar", s. 245-255 (bundan sonra çalışma "Sâlimî'nin *et-Temhîd*'ine Dair Notlar" olarak kullanılacaktır); Erdemci, "Ehl-i Sünnet Kelâmî", s. 94.

Şu ana kadar Sâlimî ve eseriyle ilgili yapılan çalışmalar şunlardır:

1. Abdullah Muhlis tarafından Dımaşk merkezli bir dergide yayımlanan *et-Temhîd*'in tanıtımı yazısı (1947).³
2. Ömür Türkmen tarafından hazırlanan ve *et-Temhîd*'in tahkik, tahric ve tahlilini konu edinen yayımlanmamış doktora tezi (2002).⁴
3. Lahor'da Ferîd Bek Sital Yayınevi katkısıyla Ebû'l-Berekât Seyyid Ahmed Kâdirî tarafından neşredilmiş, *et-Temhîd*'in Urduca çevirisi (2007).⁵
4. Ulrich Rudolph tarafından *The Encyclopaedia of Islam Three*'de yayımlanan, Sâlimî'yi tanıtan şahıs maddesi (2009).⁶
5. *et-Temhîd*'in Soatmurod Primov tarafından tetkik edilerek Özbekçe tercümesiyle Taşkent'te yayımlanan neşri (2014).⁷
6. Ömer Sadıker tarafından yayımlanan, Sâlimî'nin akıl ve iman ilişkisine yaklaşımını ele alan makale (2016).⁸
7. Yusuf Şevki Yavuz tarafından *DİA*'nın Ek-1 cildinde yayımlanan Sâlimî'yi tanıtan şahıs maddesi (2016).⁹
8. Ömür Türkmen'in tahkikinin Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi'nin ilmî kontrolü ve redaksiyonu, Yusuf Şevki Yavuz'un "Ebû Şekûr es-Sâlimî ve Başlıca Kelâmî Görüşleri" başlıklı giriş bölümü ekiyle ülkemizde Türkiye Diyanet Vakfı, yurt dışında da Dâru İbn Hazm tarafından yapılmış olan basım ve neşri (2017).¹⁰
9. Ulvi Murat Kılavuz tarafından *İslâm Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanan, *et-Temhîd*'in yeni neşrini değerlendirmeye yönelik araştırma notu (2017).¹¹

••••••••••

3 Muhlis, "Kitâbü't-Temhîd fi beyâni't-tevhîd", s. 65-68.

4 Türkmen, *Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Kişşî'nin "Kitâbü't-Temhîd fi beyâni't-tevhîd" Adlı Eserinin Tahkik, Tahric ve Tahlili*.

5 Sâlimî, *Temhîd-i Ebû Şekûr es-Sâlimî*.

6 Rudolph, "Abû Shakûr al-Sâlimî", s. 32^b-33^b.

7 Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*.

8 Sadıker, "Ebû Şekûr es-Sâlimî'ye Göre Akıl-İman İlişkisi", s. 259-276.

9 Yavuz, "Ebû Şekûr es-Sâlimî", s. 374-377.

10 Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*.

11 Kılavuz, "Sâlimî'nin *et-Temhîd*'ine Dair Notlar", s. 245-255; krş. için bk. Yurdagür, *Kelâm Tarihi: Ekoller-Şahıslar-Eserler*, s. 326.

10. Ulvi Murat Kılavuz tarafından daha önce yayımlanmış araştırma notunun gözden geçirilmesiyle hazırlanan, Sâlimî'nin itikadî kimliğini konu edinen İngilizce makale (2018).¹²

11. Angelika Brodersen tarafından hazırlanan, Almanca tercümesiyle beraber *et-Temhîd*'in tahkikli Arapça neşri (2018). Çalışmanın giriş kısmında neşre ve tercümeğe giriş mahiyetinde eserin yapısı ve içeriğini inceleyen fasıllar da bulunmaktadır.¹³

Bu çalışmalar değerlendirildiğinde, Abdullah Muhlis'in çalışmasının Akkâ'da Türk kökenli bir şahsın özel kütüphanesinde bulunduğu *et-Temhîd* yazmasının tanıtımı mahiyetinde olduğu tespit edilmiştir. Bir Arap ülkesinde yaşayan Türk kökenli bir aile tarafından bulundurulmasının ilginçliğine çekilen dikkatle birlikte, muhtemelen yazarın başka nüshalardan haberdar olmaması sebebiyle, bu çalışma Sâlimî'nin ismi hakkında eksik ya da yanlış tespitler içermektedir.¹⁴ Buna dair yorumumuz "Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Kimliği" başlığında ele alınmıştır.

Ömür Türkmen ve Soatmurod Primov'un çalışmaları ise eserin tahkikli neşri amacını gütmektedir. Türkmen'in tahkik çalışmasında, Sâlimî'nin görüşlerinin Ebû Hanîfe'ninkilerle özet biçiminde mukayesesi yapılmış, ancak bu çalışma yayımlanmamıştır. Rudolph'un çalışması sadece Sâlimî'nin ilmî kişiliğini konu edinmektedir. Yusuf Şevki Yavuz'un *DÎA*'daki "Ebû Şekûr es-Sâlimî" maddesi ve tahkikli neşrin girişinde yer alan çalışması, Sâlimî'nin ilmî kişiliği ve görüşlerini kısaca tanıtmaktadır. Kılavuz'un birbirini tamamlayan iki çalışması ise eserin değerlendirilmesi mahiyetinde olup önemli ve dikkate değer tespitler içermektedir. Brodersen'in çalışması ise tercüme ve tahkikli neşre ek olarak giriş kısmında eserin yapısı ve içeriğinin değerlendirilmesinden ibarettir.

••••••••••

12 Kılavuz, "Abû Şakûr al-Sâlimî and His Theological Identity within the Scope of *al-Tamhîd fî bayân al-tawhîd*", s. 1-16.

13 Brodersen, *Zwischen Mâturîdiya und Aş'arîya: Abû Şakûr as-Sâlimî und sein Tamhîd fî bayân at-tawhîd*.

14 Abdullah Muhlis, ulaştığı tek nüshadaki "Leysi" kaydı üzerinden Kâtib Çelebi'nin Sâlimî'nin künyesinde zikrettiği "Keşşi" nisbesinin hatalı olduğu iddiasında bulunmuştur (Muhlis, "Kitâbü't-Temhîd fî beyâni't-tevhîd", s. 66-68). Oysa "Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Kimliği" başlığı altında ele aldığımız üzere, "Keşşi" nisbesi başka nüshalarda da bulunmaktadır. Üstelik Sâlimî adına "Keşşi" nisbesi "Leysi" nisbesine oranla daha anlaşılır ve dayanaklı gözükmektedir.

Yapılan bu çalışmalar, Sâlimî'nin kimliği, ilmî kişiliği ve eseri hakkında özet bilgiler içermekle birlikte, onun kelam geleneğindeki konumunu tespit etme konusunda yeterli değildir. Bu yüzden Sâlimî'nin mezheplere dair değerlendirmeleri bilgi ve varlık düzleminde ilâhiyat meseleleri, nübüvvet, imâmet ve ahiretle ilgili konular ile iman ve insan fiilleri merkezinde Allah-âlem ve Allah-insan ilişkisine dair görüşlerini ortaya koyan ve onu akademik camiaya tanıtan kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç olduğu kanaati doğmuştur.

Araştırmanın konusu hakkında verdiğimiz özet bilgiler, aynı zamanda çalışmanın önemini de ortaya koymaktadır. Sâlimî'nin kelam anlayışını neredeyse bütün yönleriyle ele alan bu çalışma, müteakiben yapılacak Sâlimî ve *et-Temhîd* konulu spesifik araştırmalara da zemin olacaktır. Genel konuların özgün ve spesifik araştırmalara temel oluşturmasının, bilginin ilerlemesi açısından kayda değer bir önemi vardır.

et-Temhîd'in üslup ve muhtevasının dönemin ve bölgenin ilmî, siyasi ve sosyokültürel atmosferine ışık tutması da büyük önem arz etmektedir. Zira bu tür verilerin fikir-hadise irtibatı bağlamında sosyal bilimlerde, özellikle de mezhepler tarihi alanında bilgiye ulaştıran önemli deliller arasında sayılması ayrı bir değer taşır.¹⁵ Bu bağlamda 5/11. asrın ikinci yarısında yaşayan Sâlimî'nin, "Hâkâniyye" tabiriyle Batı Karahanlılar dönemi ve bölgesine;¹⁶ "Doğu ve Çin ülkesi, Tibet, Gazne ülkesi, Türkler'in yaşadığı bölgeler" ifadeleriyle dönemin devletlerine ve milletlerine;¹⁷ "Mecûsilik, Yahudilik, Hıristiyanlık, Mu'tezile, Eş'arilik, Kerrâmiyye, Mütekâşşife" gibi söylemlerle de farklı din ve inanç gruplarına yer vermesi, o dönemin dinî ve siyasi durumunu, etnik yapısını ve toplumsal teolojik tavrını tasvir etmesi açısından kayda değerdir.

•••••

15 Fikir-hadise irtibatı, fikirlerin hangi zaman ve mekânda, hangi olaylarla irtibatlı olarak doğduklarını ve hangi olayları nasıl etkilediklerini tespit etmektir. Fikir-hadise irtibatına dikkat etmemek, müslümanların mevcut birikimini doğru değerlendirmeyi güçleştiren bir husustur. Hiçbir fikir, görüş ve düşünce boşlukta doğmaz; her fikrin mutlaka sosyal, siyasal, teolojik, felsefi vb. dayanak noktaları ya da beslenme kaynakları vardır (bk. Onat, "Bilgi, Bilim ve Yöntem", s. 20; Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", s. 435).

16 Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 117; Hâkâniyye tabiri ile Batı Karahanlılar kastedilir (daha geniş bilgi için bk. Hunkan, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti [1020-1041]", s. 63, 69).

17 Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 337.